

Horváth Ágnes

A zsolozsmaordinárium kutatása a matutínium-áldások tükrében

A Liturgiátörténeti Kutatócsoport négy éves kutatási témája a nyugati liturgia változatai voltak. Esettanulmányom ennek egy apró szeletére világít rá.

Az említett öt nagyobb kutatási irány (miseproprium, rituále, pszaltérium, kalendárium, ólatin rítusok) közül a terület a pszaltériumhoz kapcsolódik.

Előadásom két fő részből áll, egy tágabb és egy szűkebb témakörből:

1. A zsolozsmaordinárium

2. Ezen belül a matutínium-áldások

Ezek kutatásának módszereiről és eredményeiről fogok beszélni.

1. A zsolozsmaordinárium és feldolgozásának problematikája

1.1. A zsolozsmaordinárium történeti összefüggésben

A zsolozsma ordináriumának nevezzük mindazokat a tételeket, melyek napi szinten ismétlődnek. Történeti fejlődése során szoros kapcsolatban állt a pszaltériummal.

A pszaltérium maga a zsoltároskönyv, amely a zsolozsma magja, legfontosabb és legősibb alkotórésze. Ez tartalmazza a 150 zsoltárt, melyeket meghatározott rendben minden héten végigimádkozik a zsolozsmázó. Kezdetben egyszerűen ebből a könyvből mondták a zsolozsmát, a többi tudnivalót (a zsoltárok napokra és napszakokra való elosztását és a kiegészítő tételeket) fejből tudták. A zsoltároskönyvbe később beírták a heti szinten ismétlődő tételeket (pl. antifóna, himnusz), és sokszor az ordináriumot is, vagyis a napi szinten ismétlődőket. A zsolozsma eddig említett két rétegéhez (a napi szinten ismétlődő ordinárium és a heti szinten ismétlődő pszaltérium) később csatlakozott a harmadik: az éves szinten ismétlődő proprium. A középkorban uralkodóvá váló zsolozsma-könyvtípus, a breviárium mindhárom réteget tartalmazta, tehát a teljes zsolozsmaszöveget.

2 A ZSOLOZSMAORDINÁRIUM KUTATÁSA: MATUTÍNUM-ÁLDÁSOK

A zsolozsma ordináriumához a következő elemek tartoznak:

- a órák kezdése és befejezése
- az officium capituli (a prima befejezéséhez kapcsolódó káptalantermi szertartás)
- préceszek (nagybőjti hétköznapok óráiban)
- bűnbánati zoltárok (nagybőjti hétköznapok óráiban)
- szuffrágiumok (megemlékezések)
- Mária-antifónák
- matutínum-áldások

1.2. A feldolgozás: nehézségek és megoldási lehetőségek

A zsolozsma ordináriumát a napi használat miatt gyakorlatilag fejből tudták. Nem minden esetben tartották fontosnak, hogy írásban rögzítsék, így nem is szerepel minden forrásban. Ha mégis leírták, nem kapott önálló fejezetet és nem volt kötött helye sem, szerepelhetett például a forrás elején, végén vagy nagyobb részek határain.

Így az érdeklődő kutató kénytelen a teljes breviáriumot átlapozni (ami akár 1000 oldalt is jelenthet). A kutatócsoportunk által létrehozott **adatbázis** valós segítséget nyújt erre a problémára. A honlap címe: *usuarium.elte.hu*.

Két előnyét emelném ki a honlapnak: egyrészt egyetlen digitális felületen ad olyan nagy mennyiségű forrást, melyből lehetővé válik a reprezentatív mintavétel.¹

Másrészt a források többségénél megtekinthető egy **speciális tartalomjegyzék**, melynek újdonsága abban rejlik, hogy a források egységes kezelését teszi lehetővé.

Az egységes kezelés legfőbb eszköze a címkerendszer. A fejezetek eredeti latin címe előtt minden sorban szerepel egy **címke** (*label* oszlop). Ilyen címkék például a *calendar* (kalendárium), *blessings for lessons* (matutínum-áldások), *Psalter* (pszaltérium). Jelentősége abban áll, hogy ennek alapján kereshetővé válik a könnyvenként eltérő sorrendben és címmel szereplő, ilyen mennyiségben egyébként áttekinthetetlen anyag. Ez a címkerendszer és használata, kategóriái folyamatos csoportmunka során kristályosodtak ki.

Az az érdekes tény is leolvasható róla, hogy az általam feldolgozott forrásokban a zsolozsmaordináriumok nagy része a pszaltérium környékén (előtte és utána) szeret megjelenni, vagyis ragaszkodik történeti „szülőanyjához”, a pszaltériumhoz, amely kezdetben tartalmazta.

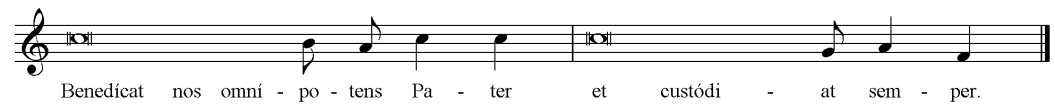
¹ Catalogue fül, Office (174 zsolozsmaforrás, többségében breviárium, korukat tekintve: középkor vége-újkor eleje, tehát az első nyomtatott források).

2. A matutínium-áldások kutatása

Szűkebb témám a zsolozsmaordináriumon belül a matutínium-áldások. Ezek a zsolozsma éjszaka énekelt, leghosszabb imaórájában, a matutínumban szerepelnek, annak olvasmányaihoz kapcsolódva (9 olvasmányhoz 9 áldás). Az olvasmányokat lektor énekli, aki a felolvasás előtt a celebránstól áldást kér a *Iube domne benedicere* (Kérlek, uram, áldj meg engem) szavakkal. A celebráns rövid, kéttagú, rímes imádsággal áldja meg a felolvasót. Például:

(Az Evangélium olvasása legyen nekünk üdvösség és védelem.)

(Áldjon és őrizzen meg minket a Mindenható Atya mindenkor.)

Az áldásoknak saját dallamuk nem volt, olvasmánytónuson énekelték őket. Megszólítottjuk legtöbbször a Szentháromság tagjai, Szűz Mária vagy maga a Szent Evangélium.

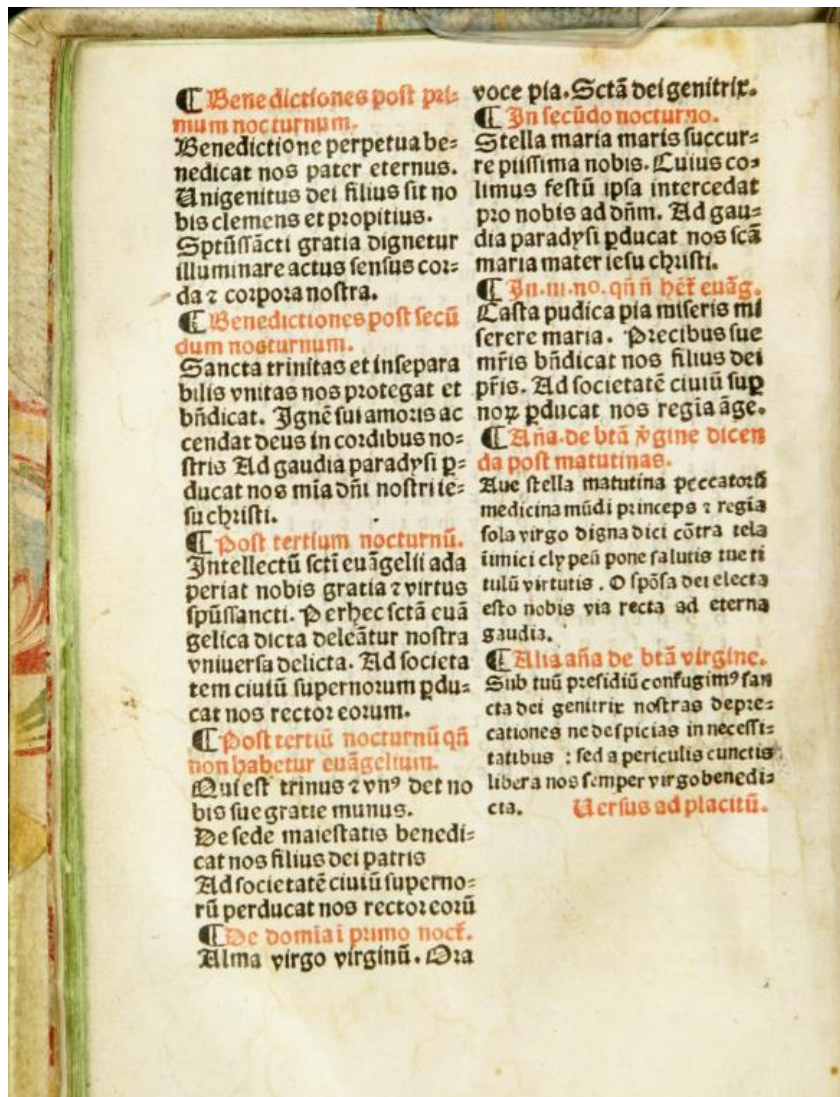
2.1. A feldolgozás módja

A kutatás első lépése az adatbevitel volt, azaz a forrásokban található áldások adatbázisba rendezése. Tekintsük át, hogyan segítheti ezt a folyamatot a kutatócsoport által létrehozott honlap és adatbázis!

Az elinduláshoz a fent már említett címkerendszer volt a legnagyobb segítség. Az *usuarium.elte.hu* honlapon a **Ceremonies** fül alatt találjuk meg a címkéket.

A matutínium-áldásokat a *blessings before lessons* címke jelöli. Erre a címkére kattintva megkapjuk mindazon források jegyzékét, melyek matutínium-áldásokat tartalmaznak.

Nézzünk példának egy skandináv forrást, az egykor dániai Lund érsekségének breviáriumát 1517-ből. Kinyitjuk a forrást a megfelelő oldalon:

A feldolgozás következő, talán legfontosabb lépése olyan releváns adatbázis szerkesztése, amely képes arra, hogy sokféleképpen, az összes minket érdeklő kérdés szerint rendezze a bejegyzéseket. Ennek alapfeltétele az, hogy minden információt külön cellában kezeljünk. Nem elvont rendszerből indultam ki, hanem a forrásanyag tulajdonságai alakították ki a struktúrát.

Az oszlopokban a forrás adatai után az eredeti cím látható (ORIGINAL TITLE, ez a forrásban piros színnel szerepel), majd az INCIPIT alatt a forrásban található sorrendben következnek a piros címek alatt felsorolt áldások.

Ami a forráshoz képest többletet jelent, az a már említett címkéhez hasonló szerepű ASSIGNATION oszlop. Az assignáció az áldás liturgikus szerepét, helyzetét rögzíti. Megtudható belőle, hogy az adott áldást milyen funkcióban használták, év közben vagy ünnepen, és a matutínium hányadik áldásaként.

30 egyházmegyes forrás került be az adatbázisba ily módon, a latin rítusú Európa minden tájáról.

2.2. Az eredmények

Az előadás utolsó részében a kutatás főbb eredményeit szeretném bemutatni. Néhány lényegi kérdést emelek ki, melyekre az adatbázis segítségével válaszolok.

2.2.1. Mennyire bő a tételkészlet? Sok vagy kevés áldást használtak a középkori Európában?

A 30 forrásban összesen mintegy 1000 áldást találtam, 250 különböző szöveggel. Ez a szám jóval nagyobb az előzetesen vártnál, melyre egy ordinárium-típusú, naponta ismétlődő szövegű műfajnál számít a kutató, különösen az újkori gyakorlat ismeretében, és jelentős inspirációt adott a további kutatáshoz. A tételkészlet pontos mennyiségét egyébként szinte lehetetlen volt megállapítani, mivel a részletes szövegvizsgálat

6 A ZSOLOZSMAORDINÁRIUM KUTATÁSA: MATUTÍNUM-ÁLDÁSOK

alapján egy képlékeny, többféle szövegváltozatban élő anyag bontakozott ki. Jellegetes variációs technika pl. a mondatzáró szintagma cseréje:

<i>Ad gaudia paradisi perdúcat nos misericórdia Iesu Christi.</i>	Évközi időben
<i>Ad gaudia paradisi perdúcat nos María Mater Iesu Christi.</i>	Mária-ünnepekre
<i>Ad gaudia paradisi perdúcat nos nativitas Domini nostri Iesu Christi.</i> ²	Karácsony és Úrnapja

A záradék megváltoztatásával természetesen az áldás asszignációja is változik.

2.2.2. Hány áldást tartalmaz egy-egy forrás? Létezik-e valamilyen felosztás ebből a szempontból?

A források áttekintése után kirajzolódott egy nagyon látványos különbség, mely a térképen így ábrázolható:³ A Rajna-Alpok tengely kijelöl egy határvonalat, melynek mentén Európa a kérdés tekintetében kettéválk egy nyugati és egy keleti oldalra.

Általánosságban kijelenthető, hogy Kelet-Európában kevés, Nyugat-Európában sok áldást használtak. Itália és Skandinávia úzusai (pl. Róma, Lund) a kelet-európai gyakorlathoz hasonlóan kevés áldást mondtak, számuk 10 és 30 között mozgott. Nyugat-Európában átlagosan 30–60 áldást közöltek a források. Érdekességképp kiemelendő egy spanyol forrás, Burgos breviáriuma, mely egyedülálló módon 140 áldást ad.

A kelet-európai gyakorlatban kivételes Prága esete, mely 77 áldást közöl.

2.2.3. Milyen regionális mintázatai vannak a tételkészletnek?

A gyakran előforduló, népszerű áldások egész Európában elterjedtek, regionális különbség nem figyelhető meg. Van néhány ritka áldás, mely egy-egy úzushoz, országhoz vagy régióhoz köthető (e területen a különösen az ibériai úzusok jeleskedtek).

² A szövegek fordítása: A mennyei paradicsom örömébe vigyen be minket Jézus Krisztus irgalmassága. A mennyei paradicsom örömébe vigyen be minket Jézus Anyja Mária. A mennyei paradicsom örömébe vigyen be minket a mi Urunk Jézus Krisztus születése. Forrás: Földváry Miklós István (szerk.): *Psalterium Strigoniense 1. / Esztergomi zsoltároskönyv 1. Pars nocturnalis / Nokturnále*. Argumentum. ELTE BTK Latin Tanszék, Budapest 2014. 4a–4b.

³ Rajna (Rotterdam-Basel)-Francia Alpok.

- 2.2.4. A kutatás legfontosabb feladata az volt, hogy választ adjon arra a kérdésre, vajon ordinárium vagy proprium-e a matutínum-áldás? Más-képp megfogalmazva: néhány alapsorozat létezik-e csupán, vagy időszakok és ünnepek szerint is differenciálódik a tételkészlet?

Erre a kérdésre az ASSIGNATION oszlop segítségével lehetett válaszolni. Minden forrásban létezik két alapsorozat: egy általános (vasárnapi és abból származtatott hétköznapi), és egy Szűz Máriáról szóló (Mária-ünnepeken, máriás kiszolozsmában, olykor karácsonykor). Mellettük gyakran előfordul még egy hétköznapi vagy kisebb ünnepekre szánt összeállítás is. A források felénél, főként Nyugat-Európában azonban megjelent egy másfajta igény. A matutínum-áldások gyakorlatában eddig „birtokba nem vett” területeket, „üres helyeket” is ki kívánták tölteni, vagyis az időszakokhoz és ünnepekhez is saját tételt rendelnek. Ez a jelenség a properizáció. Nyugaton tehát saját tételüket kapott az évközi idő nyári-őszi, illetve téli-tavaszi szakasza, a húsvéti időszak, és a legrangosabb ünnepek (például Mindenszentek, karácsony, vízkereszt, húsvét, Mennybemenetel, Úrnapja, Keresztelő Szent János).

A felsoroltak azt bizonyítják, hogy a műfaj – bár a zsolozsma ordináriumrétegéhez sorolható – propriumszerű jellegzetességeket is mutat.

- 2.2.5. Ehhez kapcsolódik a következő, egyben utolsó kérdés: Az azonos szövegű áldások azonos funkcióban is szerepelnek az egyes hagyományokban? Azonos ünnephez, sorozathoz kötődnek?

A két alapsorozat (vasárnapi, máriás) asszignációja erős. Létezik egy egyetemesen elterjedt alapkészlet, melyből minden térségben hasonlóan válogattak.

Példa: a vasárnapi alapsorozat szinte teljesen megegyező tételsora az itáliai térség két úzusában, és a távolabbi Basel ettől eltérő gyakorlata (zárójelben a könyvek azonosító száma az említett honlapon):

Basel 1490 (about) (20139)	Capua 1489 (20123)	Roma 1599 (20093)
<p>1. nokturnus Pater de caelis digne et benedicere nobis. <i>Unigenitus Dei Filius sit nobis pius ac propicius.</i> <i>Spiritus Sancti gratia illuminare dignetur corda et corpora nostra.</i></p>	<p>1. nokturnus <i>Benedictione perpetua benedicat nos Pater aeternus.</i> <i>Unigenitus Dei Filius nos benedicere et adiuuare dignetur.</i> <i>Spiritus Sancti gratia illuminet sensus et corda nostra.</i></p>	<p>1. nokturnus <i>Benedictione perpetua benedicat nos Pater aeternus.</i> <i>Unigenitus Dei Filius nos benedicere et adiuuare dignetur.</i> <i>Spiritus Sancti gratia illuminet sensus et corda nostra.</i></p>
<p>2. nokturnus Qui est trinus et unus conserat nobis sue gratie munus.</p>	<p>2. nokturnus <i>Deus Pater omnipotens sit nobis propitius et clemens.</i></p>	<p>2. nokturnus <i>Deus Pater omnipotens sit nobis propitius et clemens.</i></p>

8 A ZSOLOZSMAORDINÁRIUM KUTATÁSA: MATUTÍNUM-ÁLDÁSOK

Qui neminem vult perire dignetur nos benedicere et custodire.	<i>Christus perpetuae det nobis gaudia vitae.</i>	<i>Christus perpetuae det nobis gaudia vitae.</i>
Dextera Dei Patris defendat nos ab omnibus malis.	<i>Ignem sui amoris accendat Deus in cordibus nostris.</i>	<i>Ignem sui amoris accendat Deus in cordibus nostris.</i>
3. nokturnus	3. nokturnus	3. nokturnus
<i>Sancti Evangelii lectio sit nobis salus et protectio.</i>	Sancti Evangelii lectio sit peccatorum nostrorum remissio.	<i>Evangelica lectio sit nobis salus et protectio.</i>
Per sanctum Evangelium illuminentur corda fidelium.	Evangelica lectio sit nobis salus et protectio.	Divinum auxilium maneat semper nobiscum.
Per Evangelica dicta deleantur nostra delicta.	Per Evangelica dicta deleantur nostra delicta.	Ad societatem civium supernorum perducat nos Rex Angelorum.

Ezzel ellentétben az egyházi év ünnepeire minden úzus más áldásszövegeket ad, egyetlen ünnepnek sincsenek általánosan rögzült áldásai. A hétköznapi sorozatok is teljesen eltérőek. Ez a tény is azt a feltételezést erősíti, hogy a properizáció fejleményeként készült újabb tételek és sorozatok már helyben születtek, nem valamiféle ősi, közös örökség variálódásával, szétszóródásával keletkeztek. Nyugaton a properizációs igény nagyobb volt, a matutínum-áldást inkább érezték változó tételnek. Az egyetemesen elterjedt alapsorozatok kevésnek bizonyultak, és a hétköznapiakra, ünnepekre új, egyéni áldásokat költöttek. A properizáció folyamatában a saját tétel mindig értékesebb a közös tételnél, és az úzus tételsorának sajátos, rá jellemző változatát hozza létre.

Az áldások egy sorozaton belüli helyének szilárdságát is vizsgáltam. Azt találtam, hogy a vasárnapi alapsorozatban az áldások sorrendje meglehetősen kötött, szemben a másikkal, „Máriás” alapsorozattal, melyben szabadon variálódik a sorrend. A vasárnapi alapsorozatban az első három áldás helye a legstabilabb.

1. *Benedictiōne perpétua benedicat nos Pater aeternus.*
2. *Unigénitus Dei Filius nos benedicere et adiuvare dignetur.*
3. *Spíritus Sancti grátia illúminet sensus et corda nostra.*⁴

Összefoglalás:

A középkori Európában összességében sok és sokféle áldást használtak, többféle funkcióban.

⁴ Fordításai: 1. Örökös áldásával áldjon meg minket az örökkévaló Atya. 2. Isten egyszülött Fia minket megáldani és megsegíteni méltóztassék. 3. Világosítsa meg érzéseinket és szívünket a Szentlélek kegyelme. Forrás: Földváry Miklós István (szerk.): *Psalterium Strigoniense 1. / Esztergomi zsoltároskönyv 1. Pars nocturnalís / Nokturnále*. Argumentum. ELTE BTK Latin Tanszék, Budapest 2014. 3a–6b.

Kiemelendő, hogy Európa látványosan elkülönült a Rajna-Alpok határvonal mentén keleti és nyugati oldalra egyrészt a használt áldások mennyisége, másrészt a properizáltsági fok tekintetében. Míg a vizsgált kelet-európai úzusok kevés áldást mondtak, és csak néhány alapsorozatot használtak, addig a nyugatiak bővebb tételkészlettel rendelkeztek, melyet időszakok és ünnepek szerint is differenciáltak, új, helyi alkotásokkal. Előbbiek inkább állandó tételnek, utóbbiak pedig inkább változó tételnek érezték a matutínum-áldásokat.

Hasonló elemzéseket a zsolozsma bármely más összetevőjével is lehetne végezni, ami egyrészt fontos történeti és tipológiai felismerésekre vezethet, másrészt segít az egyes úzusok gyakorlatának rekonstruálásában.